

DOI: <https://doi.org/10.32782/2521-666X/2023-84-23>
УДК 343.98

Іванков В.М.

кандидат економічних наук,
Науково-дослідна судово-експертна установа
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5513-4290>

Ivankov Volodymyr

Forensic Research Institution

КВАЛІФІКАЦІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОГО ЕКСПЕРТА

QUALIFICATION CHARACTERISTICS OF FORENSIC ECONOMIC EXPERT

Стаття присвячена проблемі поглиблення кваліфікаційних характеристик судового економічного експерта. Проаналізовано характеристику діяльності судової економічної експертизи за матеріалами вітчизняного та зарубіжного досвіду. Встановлено відмінності у постановці завдань та формування гіпотез експертного дослідження для кримінального провадження в зарубіжних країнах та Україні. Проведено порівняльну оцінку особливостей діяльності фінансових аудиторів та судових експертів, зроблено висновки про вплив стандартизації аудиторської діяльності та різноманітність методик розслідувань економічних злочинів на компетенцію виконавців. Виявлено потребу доповнити кваліфікацію судово-економічного експерта критеріями володіння моральними постулатами, що забезпечується або притаманними особі властивостями або шляхом їх набуття в процесі навчання. Запропонована концепція кваліфікаційної рамки для судового економічного експерта, яка включає вимоги до професійних ментальних здібностей судово-економічного експерта.

Ключові слова: *судова економічна експертиза, компетентність, кваліфікація, судово-економічний експерт, досвід, освітні програми судової експертизи.*

Strengthening the fight against economic crimes and fraud requires deepening the professional competencies of forensic economic experts. Legislative regulation of qualification requirements for educational level, knowledge of theoretical, organizational and procedural issues of forensic examination and experience of a forensic economic expert determines only general approaches to his qualifications. However, the modern tasks of investigative authorities and courts assigned to forensic economic examination require deepening and development of this issue. The article is devoted to the problem of deepening the qualification characteristics of a forensic economic expert. The characteristics of the activities of forensic economic examination are analyzed based on materials from domestic and foreign experience. Differences have been established in the formulation of tasks and the formation of hypotheses of expert research for criminal proceedings in foreign countries and Ukraine. These differences determine the independence of foreign criminal accountants to determine the content and direction of expert research. An analysis of the formation of an evidence base for fraud or economic crime by a forensic expert was carried out and the need for the educational level of the expert and his experience was determined. A comparative assessment of the characteristics of the activities of financial auditors and forensic experts was carried out, conclusions were drawn about the impact of standardization of auditing activities and the variety of methods for investigating economic crimes on the competence of performers. The need has been identified to supplement the qualifications of a forensic economic expert with criteria for the presence of morality. This is achieved either by the properties that a person already possesses, or by acquiring them during the learning process. A concept of qualification for a forensic economic expert is proposed, which, unlike existing ones, contains the professional mental abilities of a forensic economic expert. It has been proven that knowledge and experience related to critical thinking and mental abilities are an important means for a forensic economic expert to perform his work efficiently and further improve professional competence. The practical results of the study are proposals to take into account additional characteristics of the qualifications of a forensic economic expert in order to improve his professional competence.

Key words: *forensic economic examination, competence, qualifications, forensic economic expert, experience, educational programs for forensic examination.*

Постановка проблеми. Архітектоніка цивільного судочинства та кримінальних проваджень неможлива без участі судових експертів. Її роль визначається завданнями дослідження фактів у відповідь на завдання, визначені процесуальним законодавством. Фахівцями судової економічної експертизи в наш час вирішуються важливі завдання дослідження питань збитків внаслідок військової агресії РФ, порушень

резонансних економічних злочинів, пов'язаних із зловживанням з бюджетними коштами тощо. Тому питання компетентності залучених експертів суттєвим чином впливає на ефективність судово-слідчих органів.

Рівень якості діяльності судових експертів-економістів залежить в першу чергу від дотримання вимог щодо кваліфікації, які визначені законодавчими

документами і декларують наявність вищої освіти другого рівня за ступенем магістра, знань теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи та її методичних положень, а також наявність практичного досвіду їх застосування [1].

Питання професійної компетентності фахівців, які залучаються до виконання судових експертиз в економічній сфері залишається актуальним з точки зору наявності спеціальних економіко-правових знань для вирішення складних завдань сучасного економічного середовища.

Це засвідчує необхідність додаткових досліджень щодо розвитку відповідних компетентностей та кваліфікаційних підходів в галузі судово-економічної експертизи в Україні, щоб переконатися, що навички, які забезпечують якість експертизи, достатні і потрібні професії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Еволюція судово-правової системи країни відбувалась разом з постійними удосконаленнями підходів до кваліфікаційних рамок судового економічного експерта та змісту його професійних компетентностей. Видатні практики та науковці сучасності Чередніченко А.П. [2, с. 87], Гуріна Д.П., Калініна І.В. [3, с. 197], Ткаченко Н.М. [4, с. 206] продовжили історичні напрацювання Білухи М.Т. [5], Камлика М.І. [6] щодо вимог до кваліфікації та компетенції судово-економічних експертів.

Незважаючи на вагомий напрацювання з цих питань, судово-експертна діяльність свідчить про необхідність розв'язання проблем відповідності якісних характеристик знань експерта тим завданням, що поставлені перед ним слідством чи судом. Тому питання поглиблення теоретичної сутності підходів до формування професійної компетентності судового економічного експерта та її практичної реалізації є актуальними і своєчасними.

Формулювання цілей статті полягає у визначенні кваліфікаційних характеристик судового економічного експерта для ефективного виконання ним завдань кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу. Як визначали фундатори криміналістичної бухгалтерії зарубіжжя Сміт і Крамблі [7, с. 64], вона зосереджена на ідентифікації, інтерпретації та передачі доказів основних економічних подій, які, на думку слідства містять злочинні дії або шахрайство. Терміни «криміналістичний аудит», «криміналістичний облік», «експертиза шахрайства» та «фінансова криміналістика» часто використовуються для опису процесів, які в одних випадках схожі, але відрізняються в інших. Джозеф Т. Веллс розглядає дії судового бухгалтера ширше [8, с. 4] і відносить до його компетенції отримання документальних доказів, опитування свідків і потенційних підозрюваних, написання звітів про

розслідування, надання свідчень щодо висновків і допомогу у загальному виявленні та запобіганні шахрайству. Разом з тим вітчизняна практика судово-економічної експертизи чітко розмежує процесуальні слідчі дії і дії судового експерта. Мова йде про використання будь-яких бухгалтерських знань або навичок для цілей слідства або суду. Інші ж дії проводяться співробітниками правоохоронних органів. Таке розмежування визначене нормативними актами кожної країни. Питання в тому, наскільки бухгалтер криміналіст повинен уміти розпізнавати ознаки шахрайства чи факти злочину, досліджуючи документи і інформацію, надану йому для експертного вивчення. Іншими словами, він повинен мати відповіді на питання слідства чи суду або, за зарубіжним досвідом, – самому мати можливість сформулювати так звані «слідчі питання», якими керуватиметься протягом усього розслідування. Такі запитання не дадуть судовому бухгалтеру відійти від цілей розслідування. На відміну від фінансових аудиторів, бухгалтери-криміналісти не можуть керуватись лише нормами бухгалтерських стандартів, і тому їхнім основним інструментом у виконанні завдань є не що інше, як їх власна логіка. Представляючи свої висновки в суді або перед стороною, яка замовила розслідування, судовий експерт-економіст повинен мати можливість пояснити весь хід свого розслідування шахрайства логічним способом, який буде мати сенс навіть для неспеціалістів.

Тому виникають питання щодо кадрового забезпечення судової експертизи, на яке впливає специфічний характер завдань судово-економічного експерта. Потрібно зазначити, що завдання судових експертів відрізняються від стандартизованих завдань фінансових аудиторів. Такі завдання часто вважаються складнішими через відсутність загальноприйнятих стандартів діяльності і часто пов'язані з більшим зовнішнім тиском, ніж звичайна робота фінансового аудиту.

Бухгалтер-криміналіст має бути готовим до тиску, пов'язаного з роботою [9]. Такий тиск може проявлятися у формі залякування з боку правопорушників, зокрема тих, хто займає високі посади в їхніх організаціях [9]. Такий тиск є однією з причин, чому не кожен бухгалтер може бути судово-бухгалтерським експертом.

В Україні, з нинішнім рівнем шахрайства, зокрема корупції, потреба в більшій кількості професіоналів судово-економічної експертизи є гострою, що свідчить про актуалізацію кадрового питання, включаючи підвищення кваліфікації судових експертів.

Збільшення чисельності судових економічних експертів не може мати швидких рішень через високі вимоги до їх кваліфікації. Вимоги щодо освітнього рівня для судово-економічних експертів задовольня-

ється наявністю магістерських програм галузі економіки, які пропонують вищі заклади освіти. Однак, незважаючи на зростаючий інтерес до судово-економічної освіти в Україні, її унікальний «проблемний» характер, який відрізняє її від решти економічних напрямків, залишається нереалізованим. Найбільша проблема в освіті судово-економічної експертизи полягає в тому, яким чином інтегрувати орієнтовані на вирішення проблем завдання в дисципліни, які відображають стандартизоване, засноване на правилах, бухгалтерське середовище. Це призводить до неспроможності задовольнити попит на кваліфікованих фахівців у цій галузі.

Разом з тим, огляд літератури, проведений в цьому дослідженні, ставить і інші питання стосовно того, чи достатньо для кваліфікації судового експерта лише належного рівня знань (освіти) та досвіду (практики та стажування).

Традиційно дослідження належного освітнього рівня судового експерта розглядається з двох позицій – напрямку отриманої кваліфікації за дипломом магістра та наявності у судового експерта спеціальних знань. Ми пропонуємо питання освіти та його досвіду розглядати з точки зору можливості реалізації отриманих освітніх компетенцій та практичних навичок з точки зору можливості формувати доказову базу експертного висновку.

Тому розглянемо перш за все поняття доказів та категорії доказовості, яка належить до фундаментальних правових категорій кримінального судочинства. Доказами за нормами КПК України є фактичні дані, отримані у передбаченому порядку, на підставі яких учасники слідства і суд встановлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню згідно частини 1 статті 84 КПК України.

Разом з тим нормами КПК відокремлюються докази за їх процесуальними джерелами, такими як показання, речові докази, документи і висновки експертів (частина 2 статті 84 КПК України). Попри законодавчу регламентацію, докази є складною юридичною конструкцією, яка реалізована через різні концепти щодо їх ролі в кримінальному провадженні:

– докази як факти, коли їх наявність чи відсутність визначають сутність кримінального провадження та підлягають доказуванню [10, с. 103];

– докази як поєднання змістовної сторони (фактів, інформації про їх встановлення, що стають предметом доказування) та процесуальних джерел (відповідний спосіб отримання фактів чи інформації про них);

– докази як систему, де елементами є факти, процесуальні джерела їх отримання, що об'єднані

процесом доказування для їх визнання уповноваженими суб'єктами доказування, слідчим суддею та судом [11, с. 83].

Отже, отримані кваліфікаційні навички та практичний досвід судового експерта, його спеціальні знання повинні забезпечити здатність до пошуків фактів та інформації для процедур доказування в ході досудового слідства та судового процесу.

Таким чином, застосування навичок та компетентностей стосується ще певних додаткових характеристик, що мають відношення до розслідувального менталітету. Разом з тим, зарубіжні вчені дотримувалися думки, що такий менталітет формується в основному завдяки досвіду, з якого судово-економічні експерти отримують знання про реальні виклики своєї професії [12, с. 24]. Зі збільшенням досвіду людина поступово розвине таке мислення, яке сприйматиме шахрайство або економічні злочини таким, яким воно є [12, с. 29].

З точки зору методології, незважаючи на схожість, розслідування економічних злочинів та фінансовий аудит істотно відрізняються за своєю природою. Аудит – це накопичення та оцінка доказів щодо інформації для визначення та надання звіту про ступінь відповідності даних бухгалтерського обліку та фінансової звітності встановленим критеріям [13]. Аудит проводиться компетентною та незалежною особою, яка відповідним чином сертифікована. Ключовим терміном у наведеному вище визначенні є «встановлені критерії», що означає, що весь процес має ґрунтуватись на відповідності стандартам. При цьому встановленими критеріями під час аудиту річної фінансової звітності виступають принципи бухгалтерського обліку за національними стандартами (НПСБО) або за міжнародними стандартами фінансової звітності (IFRS). Фінансові аудитори також керуються існуючими стандартами аудиту (IAS), які містять настанови щодо його виконання. Навпаки, судово-економічна експертиза висловлює більшу гнучкість у висновках щодо законності і її діяльність не регламентована міжнародними чи національними стандартами. Вченими зазначались вагомі причини відсутності універсальних узгоджених стандартизованих правил в судово-економічній експертизі. Так, на практиці розслідування шахрайства є процесом, який скоріше «заснований на проблемі», ніж на «правилах», що вимагає від розслідувачів шахрайства застосовувати різні підходи, методи та технології [14]. Розслідування економічних злочинів це дослідження, в якому експерт спершу отримує від слідчого питання, які визначають проблеми експертного дослідження, а вже надалі він шукає дані та інформацію, які будуть використані для формування відповідей. Головна мета експертизи полягає в тому, щоб надати вагомий аргумент на

користь передбачуваного економічного злочину на основі доказів [15].

Гносеологічна сутність доказів полягає у реалізації загальної властивості матерії бути відображеними [16, с. 24]. Тому аксіоматичним є твердження щодо наявності слідів злочину у предметах матеріального світу і в людській свідомості. Таким чином, уповноважений на пошук слідів злочину судовий економічний експерт має встановити обставини, що мають значення для кримінального провадження через пошук фактів та інформації. Щоб мати можливість належним чином проходити всі етапи розслідування, судовий експерт повинен володіти принаймні базовими навичками виявлення шахрайства, пошуку доказів, методів розслідування та складання експертного висновку як звіту про розслідування. Компетентний судовий експерт має здатність розпізнавати наявні джерела даних про економічний злочин та використовує ресурси для збору відповідної інформації. Усвідомлюючи їх обмеженість, судовий експерт повинен ретельно спланувати своє розслідування. На етапі планування судово-економічний експерт визначає фокус свого розслідування на основі питань, поставлених перед ним слідчим або іншими учасниками слідчих дій. Зарубіжні підходи дають змогу самостійного формулювання питань слідчим експертом-економістом щодо гіпотези дослідження [8, с. 6].

Через наданий експертний висновок ці свідчення отримують належну процесуальну форму для використання їх в якості доказу на підтвердження або спростування висунутої гіпотези. Таким чином, для отримання належних доказів необхідно сформулювати якісне відображення слідів злочину у звітних документах, що потребує високої кваліфікації судового економічного експерта, досвіду та ментальних здібностей.

Пошук доказів на підтримку фактів під час перевірки гіпотези розслідування є основою будь-якого розслідування злочину. Для того, щоб правильно це зробити, судово-економічний експерт повинен вміти ідентифікувати доступні джерела доказів, а також засоби їх отримання. Він має бути знайомий не лише із способами збору доказів [8, с. 7], але й методикою їх застосування. З точки зору аналізу документів, як згадувалося вище, різні випадки економічних злочинів потребують різних методів для вирішення, що також свідчить про існування різних видів документів для аналізу.

Оскільки доказам притаманні об'єктивно-суб'єктивні характеристики [15, с. 30], то інформація, надана судовими експертами, як процесуального джерела, підлягатиме процедурі визнання статусу доказу в кримінальному провадженні, за рішенням уповноваженого суб'єкта кримінальної юстиції (слідчого, прокурора, суду). Під час роботи

з інформацією, яка отримана внаслідок аналітичних розрахунків, судовий економічний експерт має враховувати, яким чином вона буде сприйматись суб'єктами кримінального провадження. Визнання цієї інформації в якості доказу не буде автоматичним, адже навіть її сприйняття однією з сторін судового процесу чи досудового слідства не забезпечує її визнання в якості доказу судом.

Тому, готуючись до надання інформації, судово-економічний експерт враховує не лише саму інформацію, але й джерело отримання та її достовірність. Частиною навичок спілкування судового експерта є здатність помічати брехню під час розслідування. Здатність слідчого розпізнавати брехню завжди вважалася важливою, зокрема, для отримання зізнань від підозрюваних. А от щодо судово-економічних експертів такі властивості не розглядаються як важливі. Дійсно, експерт повинен уникати упереджень перед початком свого розслідування, щоб забезпечити його успіх. Крім цього, людина повинна мати велику частку здорового глузду, допитливості, скептицизму та здатності уникати природної схильності до упереджень – тобто бути об'єктивним і незалежним. Крім того, оскільки судово-економічна робота в кінцевому підсумку може призвести до свідчень в суді, презентабельність та впевненість можуть бути цінними характеристиками особи судово-економічного експерта. Зарубіжні вчені звертали на цей факт увагу, адже для отримання правди від респондентів, важливо, щоб судово-економічний експерт знав, як зчитувати вербальні і невербальні сигнали [8]. Під час розслідування бухгалтер-криміналіст повинен звертати увагу на словесні знаки, тобто використані формулювання, вирази та відповіді на запитання, а також невербальні прояви, такі як різні рухи тіла та пози. Проводячи спостереження, експерт-криміналіст повинен знати його етичні та правові аспекти [8]. Він повинен ретельно вибрати найбільш відповідний засіб спостереження, який є водночас ефективним і юридично прийнятним.

Досвід є невід'ємною складовою кваліфікаційних вимог до судового економічного експерта як в світі, так і в Україні. Крім того судово-економічний експерт повинен постійно оновлювати свої знання щодо поточних методик викриття злочинних дій, нових обставин їх скоєння. Тому, незважаючи на всю освіту та тренінги, які пройшов судовий бухгалтер, досвід є невід'ємною складовою його кваліфікації.

Участь судового економічного експерта в різних розслідуваннях економічних злочинів зміцнить його знання і професійну інтуїцію. З розвитком свого досвіду судово-економічний експерт стане більш обізнаним у різних процесах розслідування економічних злочинів, включаючи методики дослідження, написання експертного висновку [12, с. 12].

Професійна інтуїція та власні ментальні здібності особистості експерта, стають, на нашу думку, вирішальним фактором професійності. І питання в тому, що такі ментальні професійні здібності або притаманні особистості судового експерта, або ж їх можливо сформувані в ході навчання та практичної роботи. Ментальні здібності стосуються способу мислення під час виконання судово-економічних завдань. Це базується, по-перше, на фундаментальних елементах, таких як сміливість відстоювати те, що є правильним, здатність протистояти тиску інших суб'єктів кримінального провадження і критичне мислення. По-друге, судово-економічний експерт повинен розуміти різні методи, які використовуються під час розслідування економічних злочинів. Уміння відрізнити законне від незаконного не є тою ж категорією правильності та неправильності, але всі ці категорії притаманні особі судового економічного експерта. Щоб сформувані в свідомості розуміння парадигми «правильного і неправильного», можна почати з розуміння основи моралі, яка часто використовується як стандарт для оцінки справедливості дії. Однак насправді такий стандарт може бути побудований по-різному в різних суспільствах, що також означає, що дія може бути правильною з точки зору однієї існуючої системи моралі, але неправильною з точки зору іншої. У літературі вже давно точаться дискусії про причини таких варіацій моральних норм. Багато хто вважає, що культура відіграє важливу роль у формуванні стандартів моралі, що також означає, що кожна культура має власний набір цінностей, які впливають на прийняття моральних рішень і можуть включати як закони і правила, так і поняття гордості, честі та справедливості [17, с. 130]. Однак є фахівці, на думку яких принаймні частина нашої моральної системи закладена в наших генах з моменту нашого народження. Є й інші, які вірять, що існує механізм, схожий на навчання, який спрямовує людей у їхніх моральних рішеннях. Хаусер М.Д. стверджує, що наша моральна здатність оснащена універсальною моральною граматику, набором інструментів для побудови конкретних моральних систем. І тому людина здатна опановувати специфічні моральні норми культури та притаманні їй чесноти [18].

Судовому економічному експерту не потрібно занурюватися в роздуми про те, чому моральні норми є такими, якими вони є, і що спричиняє їх відмінності, оскільки йому потрібно лише знати, яка моральна система прийнята в певній сфері. Підсумовуючи, зазначимо, що на практиці одного лише розуміння моральних стандартів недостатньо для використання в розслідуванні економічних злочинів та шахрайства, щоб вирішити, чи є дія злочином чи ні. Розпізнавати межі між злочинними та незлочинними

діями в конкретному дослідженні можливо виключно через розуміння існуючої нормативно-правової бази, у рамках якої проводиться експертиза [14]. Така структура встановлює базову інформацію щодо злочинності тих чи інших дій, як відповідність законодавству. Компетентний судово-економічний експерт повинен вміти визначити, які з дій є законними, а які є обґрунтуванням злочину чи шахрайства.

Здатність витримувати тиск та мужність відстоювати те, що є правильним є невід'ємними складовими роботи судово-економічного експерта. Але про ці сторони діяльності експерта у вітчизняній літературі дослідження відсутні. Щодо ризикованості роботи судово-економічного експерта, коли вони переважно змушені працювати у ворожому середовищі, де стикаються з людьми, які відчувають загрозу через саму їх присутність, не кажучи вже про їхню роботу, також небагато свідчень та інформації. На думку зарубіжних практиків, для ефективного виконання свого завдання судово-бухгалтерський експерт повинен мати мужність відстоювати те, що є правильним, а наявність сильного почуття моралі є важливою для формування сильного характеру бухгалтера-криміналіста [9].

Один із найбільш напружених моментів у розслідуванні шахрайства для судового економічного експерта – це його виступ у суді. Протистояти залякуванням або підкупу можливо за наявності стійких моральних переконань [9].

Оскільки за своєю природою економічні злочини можуть бути дуже складними і прихованими, до вивчення обставин справи необхідно докладати зусиль критичного мислення. У ході розслідування експерт з питань шахрайства зазвичай дотримується таких етапів, як ідентифікація проблеми (за попередніми даними), прогнозування, формулювання гіпотези, перевірка гіпотези, прийняття або уточнення гіпотези та висновок [8, с. 5]. І хоча підходи до процесу експертизи у зарубіжній практиці відрізняються від етапів вітчизняної судової експертизи, спільним є пошук інформації щодо відповідей на завдання слідства чи суду. Пошук частин головоломки є аналогією з пошуком фактів і доказів економічних злочинів. Так званий «розслідувальний менталітет» є важливою складовою у формуванні компетентного судово-бухгалтерського експерта [9]. За визначенням дослідників бухгалтерська експертиза та розслідування – це застосування фінансових навичок і слідчого менталітету до невирішених питань, що проводиться в контексті правил доказування [14].

Для досягнення зазначених цілей нами пропонується концепція кваліфікаційних рамок для судового економічного експерта, яка, на відміну від існуючих підходів, включає наявність професійних ментальних здібностей судово-економічного експерта (рис. 1).

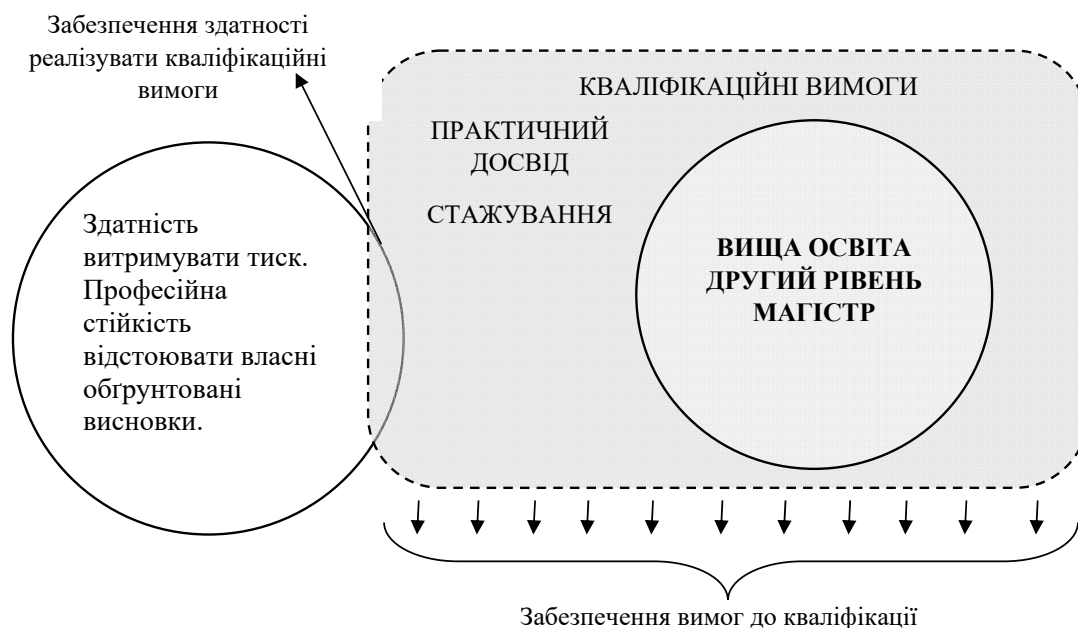

Рис. 1. Модель кваліфікації судово-економічного експерта

Джерело: сформовано автором

На основі огляду літератури, виявлених закономірностей та власних спостережень, проведених для цього дослідження, розроблено структуру компетенцій, яка слугуватиме еталоном у розробці кадрового забезпечення у сфері судово-економічної експертизи. Перед поглибленим вивченням питання була розроблена попередня гіпотеза на основі існуючих досліджень і літератури з судово-економічної експертизи та інших видів судових експертиз, на основі якої були створені елементи, що представляють ідеї щодо кваліфікаційних рамок фахівців судово-економічної експертизи. Після проведення дослідження елементи були переглянуті на основі думок вчених та практиків щодо того, яким характеристикам має відповідати особистість судового економіста-експерта. Від цієї нової моделі всі думки щодо атрибутів судово-економічного експерта розглядаються в контексті чинного законодавства та бажаних вимог, що можуть бути спроектованими як норми. Модель «Кваліфікаційні характеристики судового економічного експерта» (рис. 1) представляє основні якості, якими повинен володіти судовий економічний експерт, щоб мати можливість ефективно виконувати свою роботу. Кожний із зазначених вище елементів є орієнтиром для навчальних закладів або інших установ у проведенні навчання та тренінгів з питань судово-економічної експертизи. Зростаюча

кількість освітніх ініціатив у сфері судово-бухгалтерської експертизи зарубіжних країн свідчить про те, що судово-економічних експертів можна сформувати за допомогою навчання, орієнтованого на практику. Посилаючись на наведену вище модель, в ідеалі освітня ініціатива судово-економічної експертизи повинна бути в змозі озброїти здобувачів навичками та знаннями, принаймні на початковому рівні, щоб справлятися із завданнями та викликами професії судово-економічної експертизи.

Висновки. Виконання судово-економічних експертиз потребує глибоких знань теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи, ґрунтовних навичок застосування методичних положень. Однак самих лише знань та досвіду для судово-економічного експерта недостатньо, як показало дослідження. Нами визначено необхідність включення до кваліфікаційних вимог такого елементу, як критичне мислення та ментальні здібності. Ментальні здібності охоплюють здатність до розслідування, відчуття правильного і неправильного, здатність протистояти тиску та емоційного відновлення. Знання та досвід, пов'язані з критичним мисленням та ментальними здібностями є важливим засобом для судово-економічного експерта, щоб якісно виконувати свою роботу і в подальшому удосконалювати професійну компетентність.

Список літератури:

1. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів. Наказ Міністерства юстиції України 03.03.2015 № 301/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 15.12.2023).

2. Чередніченко А.П. Межі компетенції судового експерта-економіста. *Незалежний аудитор*. 2012. № 11. С. 86–88.
3. Гуріна Д.П., Калініна І.В. До питання щодо компетенції та компетентності судового експерта у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2018. Вип. 63 (1). С. 195–203.
4. Ткаченко Н.М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2018. Вип. 18. С. 203–214.
5. Білуха М.Т. Судово-бухгалтерська експертиза: підручник. Київ : Видавнича компанія «Воля», 2004. 656 с.
6. Камлик М.І. Судова бухгалтерія: підручник. 4-те вид., доп. та перероб. Київ : Атіка, 2003. 592 с.
7. Smith G.S. and Crumbley D.L. Defining a forensic audit. *Journal of Digital Forensics*. 2009. Vol. 4. No. 1. P. 61–79.
8. Wells J.T. Principles of Fraud Examination. Wiley, Hoboken, 2005.
9. Wells J.T. Practical and ethical considerations in fraud examination. *The CPA Journal*. 2009. Vol. 79. No. 6. P. 56–58.
10. Шевченко В. Стівідношення понять «факту», «фактичних даних», «відомостей про факти» та «доказової інформації». *Право України*. 2003. № 2. С. 102–105.
11. Грошевий Ю.М., Тацій В.Я., Туманянц А.Р. та ін. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація. Харків, 2013. 824 с.
12. Singleton T.W. and Singleton A.J. *Fraud Auditing and Forensic Accounting*, Wiley, Hoboken, 2010.
13. Arens A.A., Elder R.J. and Beasley M.S. *Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach*, Prentice-Hall, Upper Saddle River, 2012.
14. Bologna G.J. and Lindquist R.J. *Fraud Auditing and Forensic Accounting: New Tools and Techniques*, Wiley, Hoboken, 1987.
15. Riley R., Prabowo H.Y. Interviewer, Morgantown. WV, November 28, 2012
16. Іщенко В.М. Кримінально-процесуальні докази: гносеологічна природа та понятійна структура. *Право і безпека*. 2006. № 5. С. 59–62.
17. Tannsjo T. Moral relativism. *Philosophical Studies*. 2007. Vol. 135. P. 123–143.
18. Hauser M.D. *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong*, Ecco. New York, 2006.

References:

1. Polozhennia pro Tsentralnu ekspertno-kvalifikatsiinu komisiiu pry Ministerstvi yustytsii Ukrainy ta atestatsiui sudovykh ekspertiv [Regulations on the Central Expert Qualification Commission under the Ministry of Justice of Ukraine and certification of court experts]. Nakaz Ministerstva yustytsii Ukrainy 03.03.2015 No. 301/5. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (accessed December 15, 2023). (in Ukrainian)
2. Cherednichenko A. P. (2012) Mezhi kompetentsii sudovoho eksperta-ekonomista [Limits of competence of a forensic expert-economist]. *Nezaleznyi audytor*, no. 11, pp. 86–88.
3. Hurina D.P., Kalinina I.V. (2018) Do pytannia shchodo kompetentsii ta kompetentnosti sudovoho eksperta u kryminalnomu provadzhenni [To the question of the competence and competence of a court expert in criminal proceedings]. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*, vol. 63 (1), pp. 195–203.
4. Tkachenko N.M. (2018) Udoshkonalennia profesiinoi pidhotovky sudovoho eksperta – vazhlyvyi faktor rozvytku ekspertnoi dydaktyky [Improving the professional training of a forensic expert is an important factor in the development of expert didactics]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*, vol. 18, pp. 203–214. (in Ukrainian)
5. Bilukha M.T. (2004) Sudovo-bukhhalterska ekspertyza [Forensic accounting examination]. Kyiv: Vydavnycha kompaniia «Volia». (in Ukrainian)
6. Kamlyk M.I. (2003) *Sudova bukhhalteriia* [Court accounting]: pidruchnyk. 4-te vyd., dop. ta pererob. Kyiv: Atika. (in Ukrainian)
7. Smith G.S. and Crumbley D.L. (2009) Defining a forensic audit. *Journal of Digital Forensics*, vol. 4, no. 1, pp. 61–79.
8. Wells J.T. (2005) Principles of Fraud Examination, Wiley, Hoboken.
9. Wells J.T. (2009) Practical and ethical considerations in fraud examination. *The CPA Journal*, vol. 79, no. 6, pp. 56–58.
10. Shevchenko V. (2003) Spivvidnoshennia poniat «faktu», «faktychnykh danykh», «vidomostei pro fakty» ta «dokazovoi informatsii» [The relationship between the concepts of "fact", "factual data", "information about facts" and "evidential information"]. *Pravo Ukrainy*, no. 2, pp. 102–105.
11. Hroshevyi Yu.M., Tatsii V.Ya., Tumanians A.R. (2013) Kryminalnyi protses [Criminal process]: pidruchnyk / za red. V. Ia. Tatsiia. Kharkiv. (in Ukrainian)
12. Singleton T. W. and Singleton A. J. (2010) *Fraud Auditing and Forensic Accounting*, Wiley, Hoboken.
13. Arens A.A., Elder R.J. and Beasley M.S. (2012) *Auditing and Assurance Services: An Integrated Approach*, Prentice-Hall, Upper Saddle River.
14. Bologna G.J. and Lindquist R.J. (1987) *Fraud Auditing and Forensic Accounting: New Tools and Techniques*, Wiley, Hoboken.
15. Riley R., Prabowo H.Y. (November 28, 2012) Interviewer, Morgantown. WV.
16. Ishchenko V.M. (2006) Kryminalno-protseualni dokazy: hnozeolohichna pryroda ta poniatina struktura [Criminal procedural evidence: epistemological nature and conceptual structure]. *Pravo i bezpeka*, no. 5, pp. 59–62.
17. Tannsjo T. (2007) Moral relativism. *Philosophical Studies*, vol. 135, pp. 123–143.
18. Hauser M.D. (2006) *Moral Minds: How Nature Designed Our Universal Sense of Right and Wrong*, Ecco. New York.